

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

από τον Λεωνίδα Λουλούδη

Ελένη Θ. Κοβάνη, 2002, *Λιμνών αποξηράνσεις. Μελέτη αιεφορίας και πολιτιστικής ιστορίας, και Καλλισθένη Αβδελίδη: Αναπαραστάσεις του χώρου και των χρήσεών του στις αποξηραμένες περιοχές Κάρλας και Αγουλινίτσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 333 σελ..

Γνώρισα την Ελένη Θ. Κοβάνη το 1986. Τότε διάβασα την πολύ χρήσιμη για τις αγροτικές σπουδές στην Ελλάδα εργασία της: «Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα», των εκδόσεων ΕΚΚΕ –εκδόσεις στις οποίες η Κοβάνη εμπιστεύθηκε όλα τα μεταγενέστερα έργα της. Εκεί, κάπου, ανθολογούσε, από το περιοδικό *Οικολογία και Περιβάλλον* (no 6, 1982): «Από εργασίες με νέες κατευθύνσεις στη θεματολογία ή στην προσέγγιση θα πρέπει να υπογραμμισθούν... από το χώρο της Οικολογίας, το άρθρο του Λ. Λουλούδη “Γεωργία και Περιβάλλον”, στο οποίο υπογραμμίζεται η ανάγκη της άσκησης περιβαλλοντολογικής πολιτικής στην ελληνική γεωργία, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό, ποιοτικό και ποσοτικό, του παραγωγικού της δυναμικού». Αυτό μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση. Γιατί πριν δύο δεκαετίες, όταν δημοσιεύτηκε αυτό το άρθρο, ήταν ελάχιστοι οι αναγνώστες αυτών των ειδικών άρθρων αν όχι και των ίδιων των οικολογικών περιοδικών. Ακόμη και στο δικό μου πανεπιστήμιο, το Γεωπονικό, η έδρα της Οικολογίας και Προστασίας

του Περιβάλλοντος είχε ιδρυθεί μόλις πριν πέντε χρόνια. Η Κοβάνη όχι μόνο το πρόσεξε αλλά το είχε ανθολογήσει μεταξύ άλλων, θα πρέπει να ομολογήσω, πολύ ωριμότερων θεματικά και ποιοτικά εργασιών. Βλέπετε, όπως κάπου άδει ο Λέοναρντ Κοέν, «τέτοιες ήταν εκείνες οι εποχές»: της γενναιοδωρίας και της δίψας των αλληλοανακαλύψεων.

Τρία χρόνια αργότερα, το 1989, ήταν η σειρά του καθηγητή της Θεσσαλονίκης Αντώνη Ψιλοβίκου να μας ενυπωσιάσει με την εκτίμησή του, την οποία αποτύπωνε σε ένα μάλλον πρωτόλειο χάρτη –οι ψηφιακοί χάρτες των Ολοκληρωμένων Γεωγραφικών Συστημάτων ήταν σχεδόν άγνωστοι– ότι: «το 70% των υδροτόπων της Μακεδονίας-Θράκης αφανίστηκε». Η σχετική εργασία εμφανίστηκε λίγο αργότερα, σε μια ιστορική, πλέον, έκδοση από το Α.Π.Θ., Τμήμα Γεωπονίας, Εργαστήριο Οικολογίας, το WWF και το IUCN των *Πρακτικών Συνάντησης Εργασίας για τους Ελληνικούς Υδροτόπους που έγινε στη Θεσσαλονίκη 17-21 Απριλίου 1989*. Αξίζει να θυμίσουμε ότι πρωτα-

γωνιστής αυτής της σημαντικής έκδοσης ήταν ο επιμελητής του συλλογικού τόμου, καθηγητής Π.Α. Γεράκης, αργότερα και μέχρι σήμερα διευθυντής του Ελληνικού Κέντρου Υγροτόπων-Βιοτόπων του Μουσείου Γουλανδρή. Είναι το Ινστιτούτο που, λίγα χρόνια αργότερα, το 1995, έδωσε την ευκαιρία στο Νίκο Μπεόπουλο, το Γιώργο Βλάχο και τον υπογράφοντα να μελετήσουμε τη σύνταξη μιας πιλοτικής βάσης δεδομένων μετά από επιτόπια έρευνα στις Λίμνες Βόλβη και Κορώνεια. Ειρήσθω εν παρόδω, διαβάζουμε στον Τύπο ότι, τόσα χρόνια μετά από αυτή και πολλές άλλες μελέτες, η λίμνη Κορώνεια έχει εγκαταλειφθεί στον αργό θάνατο της βιομηχανικής/γεωργικής ρύπανσης και της αποξήρανσης.

Την ίδια χρονιά, το 1995, έλαβα ένα δεύτερο βιβλίο της Κοβάνη (αυτή τη φορά με τη συνεργασία της Έφης Βενιζέλου) *Αν γεράνου φωνήν επακούσης: Νέοι και κοινότητα*. Επρόκειτο για αποτελέσματα και συμπεράσματα μιας επιτόπιας έρευνας στη κοινότητα Μακρυχώρι Λάρισας. Το συγγραφικό στυλ της Κοβάνη είχε αρχίσει να διαμορφώνεται σε αυτό που, κατά τη γνώμη μου, ολοκληρωμένο και απροσδόκητα αποτελεσματικό, αφηνιάζει και γοητεύει στις τωρινές *Λίμνες και αποξηράνσεις*. Άλλωστε, οι τελευταίες γραμμές εκείνου του βιβλίου προαναγγέλλουν ό,τι στις *Λίμνες* κυριαρχεί ως ύφος και ήθος. Έγραφε, τότε: «Εάν η γη έχει πράγματι αποκτήσει, όπως ισχυρίζεται η σύγχρονη φιλοσοφική γλώσσα, φωνή και κραυγή εξαιτίας των υπερβάσεων και των υπερβολών μας, τότε η απο-

κρυπτογράφηση και η προάσπιση αυτής της φωνής πρέπει ν' αποτελεί τον πυρήνα της σημερινής αυθεντικής πολιτιστικής ζωής: διότι η προσοχή σε ένα τοπίο εκ φύσεως βουβό προϋποθέτει άφεντα απορία και μεγαλοδωρία, και διότι το παιχνίδι της αποκρυπτογράφησης και της προάσπισης (προ+ασπίδα) αυτού προϋποθέτει αναγνώριση, παραδοχή των ορίων, γνώση κατά συνέπεια τραγική η οποία πάντα αξιεί γενναιοφροσύνη και θυμασμό— ό,τι στην ουσία αποτελεί θεμελιώδη δύναμη κάθε πολιτισμού». Επαναλαμβάνω, υπογραμμίζοντας, τον κρίσιμο λόγο αυτού του αποσπάσματος: «η προσοχή σε ένα τοπίο προϋποθέτει παραδοχή των ορίων, γνώση κατά συνέπεια τραγική». Νομίζω ότι η περιορέουσα ατμόσφαιρα των *Λιμνών* είναι, ήδη, παρούσα. Απέμενε να συναντηθεί η συγγραφέας με τα τοπία, της Κάφλας και της Αγουλνίτσας, και τέλος, αλλά όχι τελευταίο, με τη νέα συνεργάτιδά της, τη συστηματική και επίμονη ερευνήτρια Καλλιस्थένια Αβδελιδή.

Ένα τόσο σύνθετο και πλούσιο βιβλίο σαν το *Λιμνών αποξηράνσεις: Μελέτη αιφορίας και πολιτιστικής ιστορίας*, δεν μπορεί να συνοψισθεί χωρίς να αδικηθεί ο μόχθος των δύο συγγραφέων του. Ως εκ τούτου, θα περιορισθώ στο περί Αγουλνίτσας μέρος του, ως αφορμή κάποιων γενικότερων σκέψεων «περί αιφορίας και πολιτιστικής ιστορίας». Πάντως, όσα θα αναφέρω, πέραν των διαφορετικών πραγματολογικών δεδομένων, ισχύουν και για το περί Κάφλας δεύτερο μέρος του βιβλίου.

Καταρχήν ελάχιστες ιστορικο-γεωγραφικές πληροφορίες. Πλάι στις εκβολές του Αλφειού, προς τον Κυπαρισσιακό κόλπο και σε απόσταση 2,5 χλμ. από την αριστερή όχθη, υπήρχε, ως το 1968, η λίμνη Αγουλινίτσα, η οποία κατελάμβανε 28.000 στρ. Το μήκος της ήταν 15.000 μ., το πλάτος 500 έως 3.500 μ.. Ανάμεσα στην κοινότητα Επιταλίου –νυν Δήμος Βόλακος– και τα νερά του Ιονίου η Αγουλινίτσα, μας θυμίζει η πάντοτε φιλολογικά έτοιμη Κοβάνη, έλκει την ονομασία της είτε από την *anguilla* που σημαίνει χέλι (έγγελυς) και *angulinitisa* χελότοπος είτε από τη γλίνα-γλίνη, το γλινερό έδαφος, με τη βυζαντινή κατάληξη -itsa.

Ιδιοκτησιακό καθεστώς: Έως το 1948 ο ενοικιαστής είναι ιδιώτης. Από το 1949 έως το 1968 το ιχθυοτροφείο ενοικιάζεται από τον Αλιευτικό Συνεταιρισμό Αγουλινίτσας. Από το 1968, μέχρι την έναρξη της αποξήρανσης (1969), ενοικιαστής είναι και πάλι ιδιώτης. Μετά την αποξήρανση η διαχείριση των γεωργικών εδαφών ανήκει στο Υπουργείο Οικονομικών και μετά το 1972 υπάγεται στο Υπουργείο Γεωργίας.

Ποιο ήταν το λιμναίο τοπίο πριν την αποξήρασή του; Η Ελένη το περιγράφει με αμειώτη εθνολογική διάθεση. Στον παγανιστικό απόηχο του Μπ. Καλαντζόπουλου, από τα *Επιταλιώτικα Νέα*, επανέρχεται η ένταση του βιώματος: «Η Άνοιξη είχε έρθει πολύ καθυστερημένη... Πάνω από τα νερά στα Παληάλωνα, πετούσανε ψαροφάγοι, τσικνιάδες, κορακούσια και ακόμα ακουγότανε το σφύριγμα της λαγο-

τρουλίδας... Τα μανουσάκια κάτω στο λιβάδι, και στον κάμπο μοσκοβολούσανε, σου χαρίζανε την ωραία τους μυρωδιά...όταν περνούσες από δίπλα τους... Ο τζωχός, ο χειροβότανος, η γαΐδουροκαυκαλίθρα, το λάπατο και η γαραντζέλα είχαν ανθίσει. Τα λουλούδια τους γεμίζανε από μέλισσες που ρουφούσανε με βουλμιά τους γλυκούς τους χυμούς. Ακόμα είχε βγάλει τους γλυκούς της καρπούς η αγροαγνιναριά και αυτές οι γαλατοίτες, στην άμμο της θάλασσας, ήτανε μέχρι πάνου στα μπούνια γεμάτες σαλίγγια. Δεν είχε υστερήσει ούτε η γουβαλοσυκιά να βγάλει τα γουβαλόσυνά της» (σελ. 236).

Πάμε στο 1969, δύο χρόνια μετά την «επάρατο». Ότι συζητείται από το 1952, πραγματοποιείται τότε αντιτάσεως αποκλειομένης, με απευθείας ανάθεση, όπως λέμε σήμερα, στην κατασκευαστική εταιρεία ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ. Δηλαδή η αποξήρανση, η οποία, σύμφωνα με τους μονότονα επαναλαμβανόμενους μύθους της εποχής, επιβάλλεται διότι: «η λιμνοθάλασσα είναι ουσιαστικώς μόνο νοσογόνος αιτία» και οι «προσοδούχοι της είναι μόνο λίγοι αλιείς και κνηνηγοί υδροβίων πτηνών», ενώ, αντιθέτως, μετά τα έργα θα απέδιδε από «γεωργο-κτηνοτροφικής απόψεως σημαντικά αποτελέσματα» και μάλιστα θα «αποκαθιστούσε εκατοντάδες ακτήμονες αγροτικές οικογένειες». Η διαδικασία του κατεπείγοντος, την οποία προσδίδει το κρᾶτος στο εγχείρημα, βιώνεται τραυματικά από τους ντόπιους αλιείς. Σε μια από τις αφηγήσεις των *Λιμνών*, βγαλμένη, λες, από το χέρι του Θανάση Βαλτινού, ο

57χρονος (σήμερα) Επιταλιώτης θυμάται: «Το βράδυ αυτό που στέγνωσαν τελείως τη λίμνα εμείς ψαρεύαμε στο μονόξυλο. Μπροστά εγώ, ο αβιντζής, με το καμάκι και πίσω ο σκουντιχτής με το σταλίκι. Μια εβδομάδα είχαμε που εκάναμε με ξενύχτι. Δουλεύαμε συνέχεια όσο το νερό έφευγε σιγά-σιγά. Αλλά δεν περιμέναμε να το τραβήξουν στο τέλος τόσο γρήγορα. Ούτε ότι θα χανόταν εκείνο το βράδυ μέσα σε δύο ώρες. Εκείνη λοιπόν την τελευταία νύχτα κατά τις τρεις η ώρα είπα στον άλλον: Προχώρα. Μου λέει: Δεν προχωράει, ξέρω. Είπα: πάει η λίμνα. Γλιστράγαμε πάνω στη λάσπη. Πικραμένοι, χωρίς κουβέντα...» (σελ. 205). Και ο απολογισμός; «Τίποτε δεν μας έδωσαν, ούτε αποζημίωση ούτε κτήματα...» θα πει ο Επιταλιώτης, για να συμπληρώσει επιγραμματικά ένας ομοιοπαθής: «Μας πέταξαν, εμάς της λίμνας, όπως πετάει κανείς την τρίχα από το ζυμάρι».

Και οι υποτιθέμενοι ωφελημένοι, θα αναρωτηθεί κανείς; Οι αγρότες-ακτήμονες γεωργοί; Πριν την απάντηση στο ερώτημα, μια σύντομη παρέμβαση. Το πρόβλημα έχει την ιστορία του, και μια ορισμένη εκδοχή της ιστορίας μπορεί, το γνωρίζουμε, να τροφοδοτήσει τη λαϊκή αλλά και τη λογία μυθοπλασία. Οι ποτιστικές γαίες την επαύριο της Επανάστασης του 1821, η οποία μετά την επικράτησή της έθεσε το πρώτο αγροτικό ζήτημα με τη μορφή της διανομής των εθνικών γαιών, δεν υπερβαίνουν, σύμφωνα με τον Tiersch, το 15,74% ή τα 204.538 στρέμματα. Μεγάλα έργα δεν είχαν

γίνει, με εξαίρεση εκείνα που έγιναν στα τέλη του 18^{ου} και στον 19^ο αιώνα, στις ορυζοκαλλιεργούμενες περιοχές. «Δείγματα εγγειοβελτιώσεων που δεν αλλάζουν την εικόνα του τοπίου», γράφει κάπου ο Σ. Ασδραχάς. Πρώτος σταθμός στην εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων, όπως μας λέει ο ανθρωπογεωγράφος Michel Sivignon, είναι η περίοδος 1925-1940. Ο διορατικός γεωπόνος Σακαντάνης, στον προοδευτικό *Ανταίο*, υπογραμμίζει, προπολεμικά, τη μεγάλη σχετική πυκνότητα πληθυσμού και την αποδίδει στην έλλειψη καλλιεργησίμων εκτάσεων. Πολλές εκτάσεις είναι κρυμμένες κάτω από τη δήλωση της «βοσκής» ή τεράστιοι ελαιώνες, «φέουδα» της μεγαλοϊδιοκτησίας, αναμένουν την παραγωγική τους αξιοποίηση. Το 19,5% του εδάφους βρίσκεται σε αγρανάπαυση, ενώ το 83% των καλλιεργούμενων εκτάσεων, περί τα 6 εκατομμύρια στρέμματα, απασχολεί η ξηρική, ασύμφορη σιτοκαλλιέργεια. Ο δεύτερος σταθμός για τα εγγειοβελτιωτικά έργα είναι η περίοδος 1950-1958. Τότε, παράλληλα με τις συνεχιζόμενες αποξηράνσεις λιμνών και ελών και τα αντιπλημμυρικά ποταμών, συντελείται το άλμα με την κατασκευή των ποταμών Αλιάκμονα, Αξιού, Αχελώου, το φράγμα Ταυρωπού, επεκτείνοντας τις αρδευόμενες πεδινές εκτάσεις στα 1,2 εκατ. στρέμματα. Έκταση που θα υπερτριπλασιασθεί στην επόμενη περίοδο 1958-1977, ενώ μετά το 1970 κατασκευάζονται μεγάλα συλλογικά αρδευτικά με εισαγωγή τεχνητής βροχής. Σήμερα, αρδεύονται πάνω από 33% ή περίπου 13

εκατ. στρέμματα. Μια αναμφισβήτη επιτυχία, «a success story», προϊόν μιας, εξίσου, αδήριτης αναγκαιότητας. Η προτεραιότητα της εποχής δεν είναι άλλη από την επιδίωξη της αυτάρκειας. Αλλά το 1970 είναι και η αφηρηρία, διεθνώς (ενεργειακή κρίση), της δεκαετίας κατά την οποία αρθρώνεται η πρώτη οικολογικής σημασίας επίκριση της μοντέρνας γεωργίας. Επίκριση η οποία αναφέρεται στις οικονομικο-κοινωνικές συνέπειές της, θυμίζοντας ότι δεν έχει μόνο κερδισμένους αλλά και χαμένους ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της γεωργίας. Εστιάζεται, όμως, κυρίως, στις περιβαλλοντικές συνέπειες, τη ρύπανση και την εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων. Ποιος να την ακούσει τότε εδώ ειδικά αυτή την επίκριση; Η εντατική γεωργία και το «βιομηχανικό» τοπίο της παραμένει η κυρίαρχη φαντασίωση όλων των Ελλήνων γεωτεχνικών και των πάσης φύσεως τεχνοκρατών των τομέων «ανάντι» και «κατάντι» της πρωτογενούς παραγωγής. Αρνούνται να συνειδητοποιήσουν ότι η εντατική γεωργία, εκπροσωπούμενη από την πεδινή, εκμηχανισμένη, αρδευόμενη μεγάλη καλλιέργεια, βρίσκεται στο στόχαστρο. Συχνά, ομολογουμένως, καθ' υπερβολήν της νεαράς πολιτικής οικολογίας. Από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας, ωστόσο, και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, όχι τόσο μέσω των πανίσχυρων μηχανισμών στήριξης των τιμών αλλά μέσω των ισχυρών, ακόμα, διαρθρωτικών/περιφερειακών πολιτικών της, εκφράζει την απροθυμία της να χρηματοδοτήσει

μεγάλα εγγειοβελτιωτικά-αρδευτικά έργα. Έτσι τη γλύτωσε, αν τη γλύτωσε, ο Αχελώος και το τοπίο που αμέριμνος, ακόμη, διασχίζει. Αυτή την επίκριση, ωριμότερη και προσγειωμένη, υιοθετούν οι *Λιμνών αποξηράνσεις*.

Επιστρέφω στο ερώτημα της οικονομικο-κοινωνικής αποδοτικότητας της αποξήρανσης. Τα διαθέσιμα στοιχεία, αν και ανεπαρκή για ανάλογες μελέτες, όπως και οι δύο συγγραφείς με εντιμότητα παραδέχονται, δείχνουν ότι «η αδύνατη γεωργική δομή των παραλίμνιων κοινοτήτων της Αγουλινίτσας», που ήταν πρόβλημα το 1961 –στο πλαίσιο των κριτηρίων του κλασικού μοντέλου ανάπτυξης–, εξακολουθεί να παραμένει πρόβλημα και το 1991. Σε πείσμα του (δήθεν) τεχνοκρατικού οπτιμισμού, ο οποίος στην εκτίμηση κόστους-οφέλους της προτεινόμενης αποξήρανσης υπολόγιζε τα έσοδα από την ιχθυοκαλλιέργεια, αγνοώντας όλες τις συνδεδεμένες οικονομίες, ενώ, από την άλλη, εμφάνιζε τις προσόδους από τη γεωργία στην αποξηραμένη έκταση με προοπτική αλματώδους ετησίας αυξήσεως. Και τούτο, βέβαια, διότι είχε, για μια ακόμη φορά, υποτιμηθεί η αεικίνητος άμμος των αντιφάσεων της κρατικής παρέμβασης, αυτή η διαρκής όχληση των θετικιστικών προσεγγίσεων του αναπτυξιακού φαινομένου. Η αποξηρανθείσα γη ποτέ δεν διανεμήθηκε στους ακτήμονες, καθώς αποτέλεσε το διαπραγματεύσιμο κίνητρο συγκρότησης των πελατειακών σχέσεων προς στερέωση της τοπικής/περιφερειακής εξουσίας. Τα εδάφη, σε μικροτεμάχια

των 10 στρεμμάτων, παραχωρήθηκαν έναντι ενοικίου για γεωργο-κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Φυσικό αποτέλεσμα η δήθεν εποπτευόμενη από το κράτος υπεκμίσθωση. Δηλαδή, η απομάκρυνση των πολλών μικρών και αδύναμων από τη γεωργία. Η Κοβάνη είναι επ' αυτού σαφής: «οι δυναμικές καλλιέργειες προϋποθέτουν και δυναμικούς όρους παραγωγής». Αν μου επέτρεπε, θα συμπλήρωνα ότι εξίσου επιτυχής μπορεί να αποδειχθεί μια τοπική, ποιοτικών προδιαγραφών παραγωγική εξειδίκευση η οποία, για παράδειγμα, δεν θα επέλεγε τα επιδοτούμενα μπαμπάκια και καλαμπόκια αλλά τα εμπορευματικά οπωροκηπευτικά. Η οικονομική επιτυχία της καλλιέργειας μελιτζάνας και άλλων ποστανικών στον κάμπο του Λεωνιδίου Αρκαδίας, όπου κυρίαρχη είναι η μικροϊδιοκτησία, αποτελεί παράδειγμα προς μελέτη και μίμηση. Αλλά, ναι, ο φαράς δεν γίνεται σε μια γενιά γεωργός.

Και βέβαια, όπου δεν ευοδώνεται μια «άνωθεν» αναπτυξιακή επιλογή, έπονται οι επιλογές «κάτωθεν», «άνωθεν-κάτωθεν», «κάτωθεν-άνωθεν» και όλοι οι ανάλογοι συνδυασμοί, δηλαδή το ελληνοτουρκιστί «τουρλού». Το οποίο κομψά η Κοβάνη προσδιορίζει ως «εξω-αγροτική χρήση» γης. Οι γνωστές, νεοελληνικές αναπτυξιακές υποκρισίες: «αεροδρόμιο», «αξιοποίηση ιδιοκτησίας ΟΤΕ», «σκουπιδότοπος», «τουριστικό περίπτερο» και, τέλος αλλά όχι τελευταία, η επιθετική αυτοδικία του «οικισμού παραθεριστών».

Αλλά οι Λίμνες έχουν και άλλα προτερήματα. Αναφέρομαι στο δεύτερο μέρος τους υπό τον τίτλο *Αναπαρασάσεις του χώρου και των χρήσεών του*, της Καλλισθένης Αβδελίδη. Με δυο λόγια: η ολοκλήρωση της διαπραγμάτευσης των Λιμνών οφείλεται, αφενός, στην ανθρωπολογική διεισδυτικότητα της Κοβάνη και, αφετέρου, στην τεκμηριωτική ακρίβεια της Αβδελίδη. Το μέρος του βιβλίου που υπογράφει η τελευταία έχει τη μορφή υποβάθρου περιγραφής των μεταβολών του χώρου και της εξέλιξης των χρήσεών του σε μακροσκοπική κλίμακα. Στο πλαίσιο αυτό υπηρετούνται διάφοροι επιμέρους στόχοι. Μεταξύ αυτών είναι, καταρχήν, η αναγνώριση του σύνθετου χώρου των δύο περιοχών των αποξηραμένων λιμνών, των κύριων χρήσεών του πριν και μετά τις αποξηράνσεις, των μεταβολών που υπέστησαν αυτές οι περιοχές και η αναπαράσταση αυτών των μεταβολών με τα επιστημονικά και τεχνικά μέσα που διαθέτει ο μελετητής και ο σχεδιαστής του χώρου. Ο δεύτερος μείζων στόχος είναι η διερεύνηση των στοιχείων και η οργάνωσή τους έτσι ώστε να μπορούν να συντάξουν μια θεματολογική βάση για επόμενες εργασίες, ενδεχομένως εκτενέστερης έρευνας με μεγαλύτερα μέσα, έρευνες σε άλλες περιοχές αποξηραμένων λιμνών. Θεωρώ μοναδική την προσφορά της Αβδελίδη και μόνο γιατί μόχθησε και έδωσε εντυπωσιακές συστηματοποιήσεις τεκμηρίων, υλοποιώντας αυτό το στόχο-αφετηρία μελλοντικών ερευνών. Δεν αναφέρομαι μόνο στα αυτο-

νόητα, δηλαδή στη βιβλιογραφία και τη νομοθεσία, αλλά και στα αρχεία χαρτογραφικών, αεροφωτογραφικών, τοπογραφικών και φωτογραφικών αποτυπώσεων των δύο περιοχών, από την αρχή του 20ού αιώνα έως σήμερα, με γνώμονα τη γραφική και εικονογραφική αναπαράσταση των τόπων πριν και μετά τις αποξηράνσεις των λιμνών. Όλα αυτά, μαζί με φωτογραφικό και βιντεοσκοπικό υλικό από την επιτόπιο έρευνα, προφορική ιστορία αφηγημένη από ντόπιους, αρχεία και μαρτυρίες εκπροσώπων τοπικών φορέων, αρχεία τεχνικών μελετών από τις κεντρικές υπηρεσίες, κυρίως το ΥΠΕΧΩΔΕ, αποτελούν την πλούσια συγκομιδή μιας σχετικά σύντομης ερευνητικής εργασίας (άρχισε το 1997 και τελείωσε το 1999). Ο αναγνώστης, και κυρίως ο ερευνητής, δεν θα χαρεί μόνο την πληθωρική πληροφορία που του παρέχεται αλλά και την αισθητική τακτοποίηση και παρουσίασή της. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί η ποιότητα της επιμέλειας της συνολικής έκδοσης από τον Γιώργο Παππά και τη συνεργάτιδά του στις διορθώσεις Κατερίνα Σάββα.

Μια τελευταία παρατήρηση. Ο ιστορικός Simon Schama στην εντυπωσιακή σύνθεσή του *Τοπίο και Μνήμη* (1995) ισχυρίζεται ότι: τα δάση στη Γερμανία ενσαρκώνουν το μιλιταριστικό πνεύμα, στη Γαλλία το πάθος για τάξη, στην Αγγλία την ελευθερία μέσα στην άγρια φύση, στην Αμερική την υπερβατική σχέση του ανθρώπου με τον Δημιουργό, στην Πολωνία την πάλη για εθνική απελευθέρωση. Αν αυτές οι σχέσεις μεταξύ της Φύσης και της πρόσληψής της έχουν κάποια σημασία, και έχουν, αναλογίζεται κανείς τις συνέπειες της υποβάθμισης ή της καταστροφής των φυσικών τοπίων στην οποία τόσο ασυλλόγιστα επιδίδεται η ελληνική κοινωνία. Ιδιαίτερα όταν καταρρέει η «διαισθητικο-συγκινησιακή φύση των δεσμών του ανθρώπου με συγκεκριμένα περιβάλλοντα φυσικά τοπία», στην οποία τόσα επενδύει η παλαιότερη και κυρίως η νεότερη τοπιογραφία της Ελένης Θ. Κοβάνη.

Λεωνίδας Λουλούδης

Αναπληρωτής Καθηγητής

στο Τμήμα Αγροτικής

Οικονομίας και Ανάπτυξης του

Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών